

УДК 94(477.8)''18/19'':[332.2.021.8+630*9]

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4015>

РЕАЛІЗАЦІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЗУНР НА МАТЕРІАЛАХ РУДКІВСЬКОГО ПОВІТУ (ЛИСТОПАД 1918 – ТРАВЕНЬ 1919 рр.)

Дмитро ПУГАЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: dmpgch@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5044-1005

У дослідженні розглянуто практичну реалізацію земельної та лісової реформ у Рудківському повіті Західно-Української Народної Республіки впродовж листопада 1918–травня 1919 рр. На основі архівних матеріалів продемонстровано, що хоч надання землі і було важливим для селян, вони намагалися втілити свої прагнення у легальний спосіб. Пограбування великих маєтків були поодинокими та малозначними інцидентами, а питання оренди покинутих приватних володінь хоч і викликало конфлікти, все ж вирішувалося заходами повітової влади. Також звернуто увагу на труднощі та кризові явища, що перешкождали реалізації земельних перетворень.

З'ясовано, що для практичного вирішення лісової проблеми повітові адміністрації намагалися віднайти компроміс, наказуючи купувати дерево у великих землевласників чи передаючи за відповідну оплату окремі ділянки приватних лісів під управління громадських комісарів. Водночас непоодинокими були випадки нелегального вирубу приватних лісів, які призводили до нищення лісового господарства.

Ключові слова: Західно-Українська Народна Республіка, Рудківський повіт, земельна реформа, оренда маєтків, насінневий фонд, використання лісів.

У наукових працях, присвячених Західно-Українській Народній Республіці (ЗУНР), здебільшого розглядають її державотворчу, законодавчу чи військову діяльність. Такий звужений політично-юридичний фокус не дає змоги повністю розкрити всі аспекти життя місцевого населення і справжні соціально-економічні та побутові проблеми, з якими воно стикалося. Адже специфіку утворення та функціонування ЗУНР визначав не лише перебіг законодавчої роботи та парламентських дебатів, а й аграрна, продуктова, фінансова, гуманітарна й епідеміологічна кризи, які вплинули на реалізацію задумів очільників Республіки. Крім соціального виміру, уваги потребують регіональні студії, позаяк історія сільських громад і провінційних містечок доби ЗУНР ще комплексно й цілісно не вивчалася.

Аграрні реформи в ЗУНР окремо досліджували О. Павлишин¹, Р. Тимченко², М. Луцький³, Я. Малик⁴, С. Сливка⁵. Змістовні розділи з цієї проблеми містяться

¹ Олег Павлишин, "Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР", *Україна: культурна спадщина, національна свідомість і державність*, (Львів, 2000), 6: 170–183.

² Роман Тимченко, "Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р.", *Український історичний збірник*, 15, (2012): 105–117.

в узагальнюючих працях про ЗУНР М. Литвина та К. Науменка⁶, С. Макарчука⁷, Б. Тищика⁸, І. Васюти⁹, авторського колективу під головуванням О. Карпенка¹⁰ тощо. Науковці зосереджували свою увагу насамперед на підготовці земельного законодавства ЗУНР, детально аналізували його зміст, побіжно торкаючись окремих зловбодених проблем, як от продуктового голоду та стихійного поділу земель. Водночас не досліджено чимало практичних аспектів: заходи регіональної влади у вирішенні земельного та лісового питань, повсякденні взаємини (від конфліктів до співпраці) власників великих маєтків та селян, труднощі у забезпеченні населення насінням, деревиною та дровами, процес оренди панських земель та використання приватних лісів.

Вибір територіальних меж дослідження – Рудківського повіту ЗУНР – не випадковий, адже історія цього повіту добре задокументована. Розвідка ґрунтується на неопублікованих матеріалах фонду Рудківського повітового комісаріату, що зберігаються у Державному архіві Львівської області. Серед них – листування між центральною і місцевою адміністраціями, чернетки розпоряджень влади, звіти і скарги громадських комісарів, простих мешканців та землевласників, фінансова документація тощо, які уможливають різностороннє і детальне дослідження проблеми.

Оскільки більшість населення ЗУНР мешкало в селах, то аграрні справи були для її влади одними з найважливіших. Зважаючи на тривале накопичення суперечностей у земельному та лісовому питаннях, погіршення економічного становища населення через руйнівні наслідки Першої світової війни та поширення радикальних ідей лівого спрямування, влада галицької держави відчувала потребу врегулювати ситуацію в сільському господарстві та провести реформи. Цим мав заопікуватися Державний секретаріат земельних справ, якому по повітах підлягали референти земельних справ при місцевих комісаріатах. Своєю чергою референтам підпорядковувалися громадські рільничі комісії в окремих селах. Передбачалося, що повітові референти співпрацюватимуть з лісовими інспекторами на місцях та управами державних (“камеральних”) маєтків у регіонах¹¹.

³ Мирослав Луцький, “Основи формування і практична реалізація земельного законодавства ЗУНР”, *Право і суспільство*, 5.2, (2014): 167–170.

⁴ Ярослав Малик, “Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки”, *Демократичне врядування. Науковий вісник*, 2, (2008): 84–88.

⁵ Степан Сливка, “Правовий механізм реалізації земельної реформи у Західноукраїнській Народній Республіці”, *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*, 2, (2014): 24–31.

⁶ Микола Литвин і Кім Науменко, *Історія ЗУНР*. (Львів: ОЛІР, 1995), 368.

⁷ Степан Макарчук, *Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР*. (Львів: Світ, 1997), 192.

⁸ Борис Тищик, *Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави та права*. (Львів: Тріада плюс, 2004), 392.

⁹ Іван Васюта, *Галицько-волинське село між світовими війнами*. (Львів: Каменяр, 2010), 507.

¹⁰ Олександр Карпенко, керівник авторського колективу та відповідальний редактор. *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія*. (Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001), 628.

¹¹ Микола Чубатий, “Державний лад на Західній Області Української Народної Республіки”, *Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. 205: У пошуках історичної правди. Збірник на*

Першою проблемою, що постала перед керівництвом ЗУНР, була необхідність стримати погроми великих панських маєтностей та самовільний поділ землі. Як писав учасник Листопадового Чину та депутат УНРади В. Будзиновський: “Ми у Львові вже непотрібні. Там сім українських регіментів. З Києва ще йдуть чотири корпуси, бо Галичина відходить до Соборної України... На добавок ми чули від сицилістів (соціалістів – Д.П.), що будуть ділити панські грунти. Треба ж кожному бути дома. Хто буде сидіти у Львові пильнуючи, щоби Ляхи не зробили повстання, той верне до порожньої і вилізаної миски”¹². Отож, для частини вояків та селян революційні події завершилися успішним встановленням української влади у Львові та в повітах. Після цього потрібно було повертатися до домівок та ділити землю. Відтак великі панські володіння, які залишилися без господаря (переважно через його втечу), могли зазнавати нападів.

Вперше про грабунок поміщицьких володінь на території Рудківського повіту повідомив посланець УНРади В. Добровольський (за іншими відомостями – П. Голинський): “В селі Гошанах в дідича Янка знайдено оружє і амуніцію, яку жандармерія з Чижевич сконфіскувала. Дідич Янко втік до Самбора, полишаючи збіжжя і всіх жінок, яким не заплачено. Вони по його втечі разом з полоненими італійцями кинулись рабувати двір”¹³. Прикметно, що такий ексцес обійшовся без великої матеріальної шкоди, позаяк повітова влада й самі місцеві селяни зупинили злочин та підтримували порядок. На початку листопада 1918 р. також відбувся напад на панський маєток у с. Ятвяхах. Місцеві селяни забрали звідти збіжжя (150 кіп вівса, 45 кіп жита, 25 кіп ячменю, 4 копи гречки) і сіно. Частину награвованого перевезли возами, а ті жителі, що не мали відповідного транспорту, несли здобуте на плечах. Утім зловмисники не залишилися без кари: 27 грудня 1918 р. жандармерія провела обшуки у громаді й виявила у селян частину збіжжя, яке ще не було продане, та арештувала учасників нападу¹⁴. Водночас такі події були поодинокі та мало значили, а свідчень про конфлікти між українським населенням й польськими землевласниками, що переросли б у масштабні погроми маєтків, у документальних та мемуарних джерелах не вдалося виявити.

Крім пограбування, були й випадки самовільного стихійного розподілу великих панських маєтків у Богородчанському, Бродівському, Збаразькому, Косівському

пошану Миколи Чубатого 1889–1975, ред. Г. Лужицький та Я. Падох. (Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1987), 46.

¹² Тимченко, “Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р.”, 107.

¹³ Повідомлення кур’єра Української Національної Ради Петра Голинського про становище в Рудківському повіті, *Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали. У 5 т. Том 1*, уклад. О. Карпенко, К. Мицан. (Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001): 411–412; Олег Павлишин, “Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року)”, *Україна модерна*, 2–3, (1999): 163.

¹⁴ Жалоби помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичьего леса и другого имущества, *Державний архів Львівської області* (далі – ДАЛО), ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 11, 19.

й Печеніжинському повітах¹⁵. У Яворівському повіті селянське віче постановило давати по 15 моргів землі українцям, які служили у війську, а іншим селянам-українцям – лише по чотири¹⁶. Така поведінка окремих представників галицького дрібного селянства не була безпідставна: традиційний гострий земельний голод у поєднанні з такими наслідками війни, як зубожіння та продовольча криза, робив популярними гасла радикального вирішення аграрного питання¹⁷. Втім, центральна та місцева влада намагалися стримати ці процеси, задекларувавши дотримання права власності у своєму законодавстві. Водночас окремі ексцеси зупиняли силою жандармерії. У земельному законі, прийнятому УНРадою 8 квітня 1919 р., окремий параграф застерігав, що “за самовільний захват, ділення вивласнених на основі сього закону земель та нищення лісів, будинків, інвентарю і земних плодів, оскільки не становить вчинків, підлягаючих під карний закон, мають карати адміністративні власті карою арешту до 6 місяців, з котрою може бути получена грошева кара до 10000 корон. Крім того має бути оречена утрата права на наділ землі”¹⁸.

Матеріали Рудківського повіту демонструють, що хоч надання землі і було важливим питанням для селян, все ж вони намагалися реалізувати свої домагання у легальний спосіб. Про інтерес та хвилювання селянства може свідчити публікація у березні 1919 р. у місцевій повітовій газеті колонки “Письмо Івана Причепи”, де автор, найімовірніше селянин, розповідає про поширення серед простолюду чуток про поділ ґрунтів¹⁹. Місяцем раніше, 4 лютого 1919 р., громадські урядники с. Хлопчиці звернулися до Рудківського повітового комісаріату із проханням повернути громаді пасовище розміром 390 моргів, яке в 1875 р. начебто силою приєднав місцевий “двірський обшар”. Прикметно, що самі жителі не чинили жодного насильства, натомість були готові представити повітовій владі 23 свідків для легального вирішення цього конфлікту²⁰. Дещо незвичну ситуацію розкриває розпорядження повітового комісара О. Марітчака, написане 23 квітня 1919 р. Із нього дізнаємося, що, остерігаючись наслідків земельного закону (який не публікувався до 8 травня 1919 р., відтак не був достеменно відомий), дирекція маєтностей родини Лянцкоронських почала парцеляцію маєтку та його продаж сусіднім селянам із Андріанова. Дізнавшись про це, Рудківський повітовий комісаріат за згодою Державного секретаріату земельних справ зобов’язав управителів землеволодіння припинити продаж землі, а громадського комісара вказаного села – застерегти жителів від її купівлі²¹.

¹⁵ Малик, “Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки”, 85.

¹⁶ Тищик, *Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923)*, 246.

¹⁷ Карпенко, *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія*, 207.

¹⁸ Земельний закон Української Національної Ради, *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. Том 2*, 353.

¹⁹ Письмо Івана Причепи, *Громадська думка*, 4 березня 1919.

²⁰ Заявление крестьян с. Хлопчицы о возврате им громадского пастбища, захваченного помещиками в 1875 году, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 64, арк. 1.

²¹ Переписка с частными лицами и другими по хозяйственным, финансовым и др. вопросам, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 12, арк. 72.

Окрему увагу в земельній політиці ЗУНР було приділено питанню оренди необроблених панських земель. У січні 1919 р. опублікували урядовий реферат у справі весняної посівної кампанії. У ньому стверджувалося, що у повітах є багато великих маєтностей, які через нестачу тяглової худоби, робітників, фінансів чи насіння, не зможуть засіяти значні ділянки землі. Обов'язок держави – подбати, щоб ці ґрунти не стояли пустою. Примусом це зробити не можна, оскільки ЗУНР гарантувала дотримання прав власності. Тому, найкращий вихід урядовці вбачали у тім, щоб повітові комісаріати у порозумінні з власниками та місцевими рільничими комісіями винаймали для селян землю, яку дідич не може самостійно засіяти. Також передбачалося, що за кожен необсіяний до кінця квітня 1919 р. морг землі власник мав заплатити 100 корон штрафу²².

Постанова Державних секретаріатів земельних й внутрішніх справ про примусове використання землі була ухвалена 21 лютого 1919 р. У ній зазначалося: “Всі ґрунти, пригожі для рільничої культури мають бути управлені і нікому не вільно лишати придатного до культури ґрунту облогом”²³. Залишені власниками (панами чи селянами) землі мали бути розподілені між населенням через виборні повітові та громадські комісії. Оренда повинна була відбуватися за палату, сума якої, втім, не означувалася. Для тих, хто приховував придатні для використання землі, насіння чи інвентар передбачалося покарання у вигляді арешту до шести місяців і штрафу до 50 тисяч корон. У розпорядженні також регламентувався склад і зобов'язання повітових і громадських рільничих комісій та повітових комісарів²⁴.

Практика Рудківського повіту показує, що оренда панських маєтків відбувалася неоднозначно. Зокрема, 22 квітня 1919 р. громада Конюшок Тулигловських (в сучасній українській транскрипції – Тулиголівських) звернулася до повітової рільничої комісії з проханням вирішити конфлікт при укладанні орендної угоди з паном П. Кратохвілем. Власник землі за винайм своїх ґрунтів хотів отримати 90 корон за морг долини та 55 корон за зоране під овес поле, проте громада зазначила, що не могла заплатити таких для них високих цін й не мала достатньо насіння, щоб засіяти відповідну кількість землі. Голова повітової рільничої комісії, о. Косаноцький повідомив, що ціну за морг мав визначити місцевий земельний комітет і наказав, не чекаючи його рішення, віддати ґрунти громаді для обробітку. Інформативною також у документі є таблиця, де

---

²² Урядовий реферат в справі весняних обсівів у Східній Галичині, *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. Том 3. Кн. 1*, 61–63. До державних повітових комісаріатів, *Західноукраїнська Народна Республіка в документах і матеріалах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка: альбом-каталог*, упоряд. Ю. Лисий, М. Ільків–Свидницький, (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018), 93.

²³ *Вістник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки*, 3, (1919): 18.

²⁴ Там само, 18–20.

перелічені види землі, їх розміри та ціна, яку бажав отримати за них пан-власник. Так, для “видержавлення” у його розпорядженні перебував 381 морг землі (у т. ч. 86 моргів під овес, 50 під картоплю, 70 під овес для худоби та 140 під пасовище). За морг луки власник бажав отримати від 40 до 90 корон в залежності від класу: за морг поля картоплі – 40, жита – 35, пасовища – 40, а за зорану на зиму ділянку – 55 корон²⁵. Водночас без особливих труднощів була укладена угода між громадами Новосілок Опарських та Підвисокого з власником локального “двірського обшару” Густавом Райхертом, за яким перші орендували у поміщика від 75 до 85 моргів сіножатей за ціною 120 корон за один морг. Селяни також звернулися до повітового комісаріату, щоб затвердив договір. Привертає увагу достатньо висока сума чиншу. Це можна пояснити, тим, що селяни не мали власної косовиці, тому залежали від землевласника²⁶.

Почасти розподіл отриманих у великих землевласників угідь міг викликати конфлікти у самій громаді. На початку травня 1919 р. земельний комітет с. Бенькова Вишня інформував Рудківський повітовий комісаріат, що призначив одну частину толоки з “двірського обшару” для певної частини села (що звалася, власне, Бенькова Вишня). Натомість сільський комісар О. Пастух, стверджуючи, що пасовисько мало належати всій громаді, бунтував інших поселенців (що жили у тій частині села, яка звалася Вишня) проти такої постанови, через що у селі панував розбрат. Оскільки комітет у такій ситуації не міг управляти землею, то просив повітовий комісаріат призначити вибори до установи²⁷.

Одним із факторів, що ускладнював ефективну реалізацію земельної політики ЗУНР була нестача в деяких місцевостях насіння для посіву. Через це влада намагалася отримати конкретні відомості про потреби регіонів та закупити необхідну кількість зерна з Наддніпрянщини. 2 лютого 1919 р. на засіданні Ради державних секретарів було вирішено провести закупівлю насіння для засівання для Бродівського повіту з запасів УНР. Уряд 5 квітня, після звернення представників дев’яти сіл Тернопільського повіту про допомогу, постановив виділити 10 млн. гривень, щоб придбати збіжжя на насіння та розподілити його між найбільш бідніми селянами знищених війною повітів²⁸. Гостро стояла проблема нестачі зерна та організації весняної посівної кампанії також на Покутті²⁹.

²⁵ Переписка с сельско-хозяйственной комиссией об аренде помещичьих земельных участков, ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 39, арк. 1.

²⁶ Там само, арк. 2–3.

²⁷ Жалобы населения на сельских комиссаров и служащих Рудковского поветового Комиссариата за злоупотребления их служебными обязанностями, ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 14, арк. 28, 36, 37.

²⁸ Протоколи засідань Ради державних секретарів, *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. Том 2*, 64, 98.

²⁹ Андрій Королько, “Українські повітові ради Покуття періоду ЗУНР: структура і практична діяльність,” *Галичина*, 25–26, (2014): 103.

Проблеми з пошуком насіння були також і в Рудківському повіті. Про це йдеться у листі о. Степана Онишкевича (одного з провідних локальних організаторів, очільника Листопадового Чину) до повітового комісаріату, написаному 12 березня 1919 р. Священник повідомив, що не мав насіння, оскільки його забрало військо, тому просив зарезервувати йому з урядової допомоги 500 кг зерна вики, 10 кг тимотки і 40 кг конюшини для садження. Цікаво, що автор листа наказував (!) урядовцям щоденно зв'язуватися із Державним секретаріатом внутрішніх справ, оскільки допомога мала прибути невідкладно. В с. Новосілки Гостинні наприкінці квітня 1919 р. 19 селян потребували по 50 кг насіння ячменю, а ще трос – від 100 до 50 кг бобів для садження, що може вказувати на масштабність проблеми в окремих місцевостях. Врешті, бажаючи зберегти якнайбільше зерна для посівів, Рудківський повітовий комісаріат 24 березня 1919 р. заборонив власниками млинів молотити ячмінь, пшеницю, овес, біб, вику і гречку під загрозою штрафу у розмірі 100–500 корон і 3–30 днів арешту³⁰.

Не менше важливу роль у побутовому й економічному житті населення ЗУНР відігравали ліси, які були основним джерелом для опалення та будівельного матеріалу для відбудови споруд, що було особливо актуально у зруйнованому війною краї. Лісові масиви з часів імперії Габсбургів були розподілені нерівномірно: більша їх частина належала приватним великим землевласникам, менша – перебувала під опікою держави.

Управлінням лісами республіки займався спеціальний відділ лісового господарства Державного секретаріату земельних справ. У повітах діяли лісові інспектори та управи державних (“камеральних”) лісів, які ЗУНР перебрала у спадок від імперської влади. Останні мали широкий спектр зобов'язань: забезпечувати деревом для опалення державні залізниці та міста, в зимову пору контролювати вирубування будівельного матеріалу для відбудови краю³¹. Про функціонування цих державних структур у Рудківському повіті можна знайти обмаль інформації. 23 січня 1919 р. Державний секретаріат земельних справ повідомив комісаріат, що Рудківський повіт належить до Самбірської окружної лісової інспекції. Усі накази про лісове господарство, відтак, належало узгоджувати з її керівником інженером Мар'яном Филиповичем. Така зміна обґрунтовувалася тим, що попередні накази повітової адміністрації були некваліфіковані та шкодили лісовому господарству³².

Натомість політика влади ЗУНР щодо лісів, що перебували у приватній власності поміщиків, викристалізувалася не одразу. Вперше з юридичного боку

---

³⁰ Списки крест'ян нуждаючихся в семенах для посевов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 76, арк. 1–4.

³¹ Чубатий, “Державний лад на Західній області Української Народної Республіки,” 46.

³² Циркуляри, указання и распоряжения Станиславского секретариата военных, внутренних, земельных, финансовых дел, секретариата судопроизводства, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 20.

долю цих маєтностей окреслено в ухвалі земельної комісії УНРади “Основи земельної реформи”, що оголошувала усі ліси власністю республіки, однак обумовлювала, що малі ліси могли залишитися у попередніх власників. Подібні норми було прописано й в земельному законі 14 квітня 1919 р. Декларувалося, що ліси не повинні підлягати розподілу між селянами, а мали перейти у “власність і безпосередній заряд ЗОУНР”. Лише ті ліси, що “не творять комплексу, який надається до раціональної або охоронної лісової господарки”, могли залишитися в руках приватних власників. Населення окремо застерігали, що “за самовільне захоплення, ділення вивласнених на основі цього закону земель та нищення лісів, тиків, інвентаря і земних плодів, оскільки це не становить вчинків, які підлягають карному законі, мають карати адміністративні власті карою арешту до 6 місяців, з якою може бути получена грошова кара до 10000 корон”³³. Водночас варто пам’ятати, що згадані документи з’явилися вже наприкінці існування ЗУНР та практично не реалізовувалися.

Відтак, яким чином місцева влада вибудовувала політику урядування лісами великих власників та задовольняла потреби населення, насамперед у дровах? А. Чайковський, повітовий комісар Самбора, у своїх спогадах писав: “Всі ліси були в панських руках, а пани казали собі за дерево солено платити. Тоді комісаріят доручив лісовому інженерові поділити повіт на райони і в кожному районі виділити менше вартні частини ліса на вируб та означити сталу ціну на дерево, котру консументи мали платити до двора власникові. Це зарядження подав я до відомости громад і при тім доручив, щоби вирубуючі не переступали межі, назначеної інженером, слухали вказівок побережників і не девастували ліса та вирубували дерево після лісового закону. Таким розпорядком влада з’єднала собі симпатію сільського населення, бо за Австрії такого не було”³⁴. Анонімний інформатор видання “Gazeta Lwowska”, обізнаний із ситуацією у Стрию, Золочеві та Дрогобичі, описував схожий механізм. Українська влада реквізувала у приватних землевласників певну частку лісу для найважливіших щоденних потреб і продавала його населенню за максимальними цінами, а власники могли отримати оплату не безпосередньо від селян, а через повітовий комісаріят³⁵.

Подібно діяла й адміністрація Рудківського повіту. Упродовж 30 листопада – 14 грудня 1918 р. урядовці приписали окремі села регіону до 18 приватних лісових комплексів, звідки населення відтепер мало брати деревину, та сформували для адміністративних потреб 13 “лісових районів”³⁶. На час проведення розслідування

³³ Земельний закон Української Національної Ради, *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. Том 2*, 350, 352.

³⁴ Андрій Чайковський, “Чорні рядки,” *Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. Том 1*, упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра, (Львів, 2002), 238.

³⁵ Wiadomości z tamtej strony frontu, *Gazeta Lwowska*, 3 stycznia 1919.

³⁶ Сведения помещиков и других лиц о наличии и состоянии их лесов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 47, арк. 15–30.

стану лісів та їх поділу поміж громадами, що здійснювалися спеціальними комісіями повітового Харчового уряду, вирубування дерев було тимчасово заборонене³⁷.

У документах можемо віднайти відомості, за якими механізмами мало б відбуватися використання лісів селянами. На початку березня 1919 р. повітовий комісаріат проінструктував селян Нігович, що рубання і збирання дров мало проводитися лише під контролем власника чи управителя лісу. Ті ж, хто потребували матеріалів, мали звертатися до свого сільського комісара, який представив би їхні потреби власникові так, щоб кожен селянин міг отримати один віз дров. Рудківські урядовці дозволили самостійно збирати дрібне дерево й те, що не надавалося на покриття чи будівництво. Дерево, яке дозволено рубати як матеріал для спорудження, визначав власник³⁸.

На початку весни природній термін для заготівлі деревини підійшов до кінця. 21 березня Окружна лісова інспекція у Самборі наказала зупинити вирубку лісів у повіті через настання весни та необхідність зберегти молодий ліс. Дозволялося лише валити дерева на потреби державної залізниці та відбудови зруйнованих осель мешканців³⁹. Однак практичне користування лісами, хоч і в обмеженій формі, не припинилося. Це можемо побачити з травневого наказу референта лісових справ Петра Голинського до управителя маєтку у с. Ляшки. На прохання сільського комісара сусідніх Кнігинич, повітовий урядовець доручива управителю “двірського обшару” видати селянам по одному возу дрібних дров. Вони мали бути не великі й збиратися із тих, що не надавалися для будівництва або з перерубування, чищення чи попереднього вирубу. Також у листі підкреслено, що самовільне збирання дров селянами суворо заборонене⁴⁰.

Основним посередником у розподілі лісових ресурсів був повітовий комісаріат. Місцеві урядовці збирали відомості про стан лісів, проводили інспекції місць заготівлі, дозволяли чи забороняли початок вирубування, рекомендували власникам видавати селянам певну кількість деревини, вивчали прохання мешканців сіл та скарги власників чи управителів “двірських обшарів”. Окрему роль відігравав повітовий Харчовий уряд, який видавав спеціальні дозволи (“квіти”, “картки”, “посвідки”⁴¹), які містили відомості про кількість, дату та місце легітимної заготівлі деревини і дров або їх перевезення. У відносинах із власниками лісів державні посадовці дотримувалися підкресленої поваги до

---

³⁷ Заявления жителей сел Рудковского повета о выдаче им разрешения на получение топлива и строительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 21, арк. 4–5.

³⁸ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичьего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 20.

³⁹ Сведения помещиков и других лиц о наличии и состоянии их лесов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 47, арк. 11.

⁴⁰ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичьего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 34.

⁴¹ Сведения сельских комиссаров о наличии у крестьян топлива и строительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 46, арк. 7, 13, 21, 22.

приватної власності та принципів законності. Прикметно, що П. Голинський, референт для лісових справ при Рудківському повітовому комісаріаті, звертаючись у листі до управителя “двірського обшару” у Беньковій Вишні спершу вживав слово “поручається”, а згодом закреслив його, замінивши на “позволяється”⁴².

Водночас громадські комісари та мешканці сусідніх сіл могли подекуди брати діяльнішу участь в управлінні та розподілі відведених ділянок приватних лісів. Зокрема, про ліс пана Броніцького у Дубаневичах повідомлялося, що: “Згаданий ліс єсть під зарядом тамошнього сільського комісара а взядно Держ. пов. Комісаряту в Рудках”⁴³. Оскільки приватний ліс у Гошанах залишився без законного управителя, повітовий комісаріат сформував громадський комітет із селян, який повинен був “пильнувати порядку, збирати гроші за дрова” та передавати відповідну інформацію державним посадовцям⁴⁴. Крім організаційної та наглядової функції, сільські урядовці також накладали штрафи на окремих селян за не дозволений вируб (наприклад, у с. Ваньковичах пеня складалася із десяти корон на користь держави та 50 для “фондації для вбогих”⁴⁵). Громадським комісарам повітовий уряд також наказував зупиняти селян від несанкціонованого масового збирання дров і дерев, врешті, саме їм, навіть, погрожували розправою окремі злісні порушники лісових приписів⁴⁶. Про активне залучення сільських старшин до справ панських лісів може свідчити лист жителів Ванькович до повітового комісаріату від 14 березня 1919 р. Голова громади повідомив, що в приватному лісі біля цього села не було ні лісового сторожа, ні власника, який би його призначив, а місцеві діти розбирали “перебіж”. Він просив призначити лісовим сторожем Петра Шаравага, який тоді ж охороняв маєток⁴⁷.

Водночас використання приватних лісів селянами не завжди було законним, адже і окремі особи, і цілі громади вдавалися до нелегального вирубу чи викрадання дерева. Менше загрозливим для стану лісів і суспільного порядку були випадки індивідуального таємного зрубання дерев. Такі правопорушення зазвичай були викликані безпосередніми потребами певного селянина, і не мали значних масштабів. Так, 5 грудня 1918 р. Іван Шевчик без дозволу зрубав у лісі Ванькович одного граба на свої потреби, за що був оштрафований на 60 корон. 22 лютого інший селянин із Ванькович – Ілько Гірльовський, незважаючи на

⁴² Заявления жителей сел Рудковского повета о выдаче им разрешения на получение топлива и стороительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 21, арк. 9.

⁴³ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 16.

⁴⁴ Сведения помещиков и других лиц о наличии и состоянии их лесов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 47, арк. 15.

⁴⁵ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 1, 8, 9.

⁴⁶ Там само, арк. 14, 20, 23.

⁴⁷ Переписка с частными лицами и другими по хозяйственным, финансовым и др. вопросам, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 12, арк. 34.

застереження лісового сторожа, нарубував в'язку березини на дрова, через що отримав догану повітового комісаріату⁴⁸.

Однак траплялися і не рядові випадки. Михайло та Стефан Ткачишини з села Дубаневич (батько та син із кримінальним минулим та звинуваченнями у вбивстві) протягом січня та лютого 1919 р. забрали із панського лісу різне дерево для опалювання та матеріалів (у т. ч. 6 дубів, 5 сосен, декілька грабів інших дерев загальною вартістю 1010 корон). Крадіжки побачив громадський комісар і конфіскував дерево, та, через погрози на свою адресу, видав порушників жандармерії⁴⁹.

Відчутніші наслідки мали колективні вирубування лісу, в яких брала участь частина або ж ціла громада. Зокрема, такі випадки були зафіксовані за участі селян з Бенькової Вишні, Колбаєвич, Чайкович, Новосілок Гостинних, Дубаневич, Нігович, Ляшок, Костельник, Завидович, Хишевич, Коропужа та Годвишні. Жителі групами по кількадесят чоловік уночі приїжджали у приватний ліс поблизу, стріляли з рушниць, щоб налякати сторожів, які не могли чинити їм опору, і забирали дерева. Найчастіше у таких випадках селяни рубали цінне дерево під матеріал для будівництва, а також молодий ліс. Зокрема, 16 грудня 1918 р. у “двірський обшар” в Угерцях приїхало 250 возів із селянами сусідніх громад, які без дозволу та оплати знищили 20 моргів лісу⁵⁰. З маєтку Броніцького були вирубані 2 морги десятилітнього “молодняку”, з землеволодіння Володимира Павельського – дві тисячі тридцятилітніх саджанців, із лісу Й. Грюнвальда – два морги території. Через такий значний масштаб власники лісів небезпідставно повідомляли Рудківський повітовий комісаріат про загрозу зникнення лісів⁵¹. Плачевний стан приватного лісу в Новосілках Гостинних через несанкціоноване використання встановив під час інспекції референт лісових справ місцевого уряду П. Голинський⁵².

Схожа ситуація була і в сусідньому Самбірському повіті, де “люди не хотіли держатися витиченого плану, а рубали там, де їм хотілося. Рубали дороге матеріалове дерево на топливо. Побережників проганяли погрозами, а дерево рубали не при землі, а на який метер від землі, оставляючи стовбури ні до чого на місці. При такім рабівницькім вирубі грозило знищення лісового господарства”⁵³.

---

⁴⁸ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 1, 17.

⁴⁹ Там само, арк. 16.

⁵⁰ Сведения помещиков и других лиц о наличии и состоянии их лесов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 47, арк. 3.

⁵¹ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 10, 13, 15, 20, 21, 23.

⁵² Сведения помещиков и других лиц о наличии и состоянии их лесов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 47, арк. 13.

⁵³ Чайковський, “Чорні рядки”, 238.

Селяни могли вдаватися до легальних та нелегальних методів в залежності від обставин. Так, жандармерія повідомляла Рудківський повітовий комісаріат, що з початком листопада 1918 р. селяни із Бенькової Вишні почали красти дрова у лісі у Михайлевичах, але із запровадженням продажу вони стали їх купувати. Проте бідні жителі, переважно жінки і діти, котрі не можуть платити, далі збирають галуззя у лісі для обігріву зимою⁵⁴. Не зумівши домовитись про купівлю 27 возів дров із Георгом Гінтером, співвласником лісу у Ляшках, селяни Нігович самі заїхали у ліс та почали рубати найкращі сосни для будівельних матеріалів і, заплативши 20 корон (іронічно малу суму), поїхали додому⁵⁵. Частково населення вважало свої дії обґрунтованими: селяни із Костельник, відкрито рубаючи ліс В. Павельського, заявили, що ліс “не панський тільки український”⁵⁶.

Вирішити питання забезпечення населення деревиною місцевим урядовцям вдалося лише частково. Нестача дров навесні 1919, пов’язана з сезонною заборонаю рубання лісів, відчувалася у двох містечках повіту: 22 березня громадський комісар Комарна повідомляв, що 600 домовласників не встигли заготувати опалювальний матеріал; через два дні повітовий комісар наказав провести інспекцію приватного лісу в Хлопчицях з метою виявити запаси дров придатні для забезпечення потреб Рудок⁵⁷. Скаржилися на недостатнє забезпечення деревиною і окремі сільські громади: потребували додаткових дров жителі Купнович, Конюшок Королівський, Лівчиць, Бучал, Татринова та Грімно, а будівельних матеріалів – селяни Колбаєвич, Мостів, Монастирця, Ричагова і того ж Татарінова⁵⁸. Крім цього, за повідомленнями сільських комісарів у 9 громадах жоден господар не мав більше ніж три вози дров, що свідчить про мінімальне задоволення потреб селян та використання зрівняльних принципів⁵⁹.

Отже, зважаючи на тяглі соціальні конфлікти та руйнівні наслідки Першої світової війни, аграрне питання було однією з проблем, які потребували швидкого вирішення. Втім, законодавці вчасно не запропонували розв’язання. Відтак, ключову роль у спробі вирішити земельне і лісове питання на місці відігравали повітові адміністрації. Вони діяли насамперед в інтересах більшості населення, дбаючи про забезпечення мешканців насінням та деревиною, сприяючи оренді покинутих земель, розподіляючи приватні лісові масиви, модеруючи конфлікти

⁵⁴ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 10 зв.

⁵⁵ Там само, арк. 20.

⁵⁶ Там само, арк. 21.

⁵⁷ Сведения сельских комиссаров о наличии у крестьян топлива и строительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 46, арк.19, 20.

⁵⁸ Заявления жителей сел Рудковского повета о выдаче им разрешения на получение топлива и строительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 21, арк. 1; Сведения сельских комиссаров о наличии у крестьян топлива и строительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 46, арк. 5, 7–9, 11–13, 17, 21.

⁵⁹ Там само, арк. 1, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 21.

між селянами та власниками маєтків. Водночас така політика не перейшла у форму конфіскації чи стихійного розподілу земель, хоча і спричинилася до деградації автономії “двірських обшарів”. Матеріали Рудківського повіту демонструють, що хоча надання землі і лісів було важливим для селян, все ж вони намагалися реалізувати свої домагання переважно законними методами. Загрозливого характеру набули лише несанкціоновані вирубування лісів, які влада фіксувала і забороняла, але не мала остатніх інструментів для стримування.

THE IMPLEMENTATION OF THE AGRARIAN POLICY BY WESTERN UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC BASED ON THE MATERIALS OF THE RUDKIVSKY DISTRICT (NOVEMBER 1918 – MAY 1919)

Dmytro PUHACH

Ivan Franko National University of Lviv
Mykhaylo Hrushevskiyi Department of Contemporary History of Ukraine
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: dmpgch@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5044-1005

The primary purpose of this article is to analyze the practical implementation of land and forestry reforms in the Rudkivsky district of the Western Ukrainian People’s Republic between November 1918 and May 1919. Given the long-term social conflicts and the devastating effects of the First World War, the agrarian issue was one of the problems that needed quick resolution. However, the political leaders of the WUPR did not propose a timely solution. Therefore, the key role in attempting to resolve the land and forestry question in practice at the local level was played by district state administrations. They acted in the interests of the majority of the Ukrainian rural population, taking care of providing residents with seeds and timber, facilitating the renting of abandoned land, distributing private forests for peasant use, and mediating conflicts between villagers and estate owners. At the same time, the local administration respected the property rights of major landowners and refrained from confiscations.

Archival materials demonstrate that although the provision of land was crucial to the peasants, they endeavored to fulfill their aspirations in a legal manner. Robberies of large estates were sporadic and minor incidents. The issue of leasing abandoned private property, despite causing some conflicts, was resolved through the efforts of the district authorities. The effective implementation of the WUPR’s land policy was complicated by the lack of seeds for sowing in some areas, which the central and local administrations attempted to alleviate by limiting grain consumption and providing assistance to the residents.

Forests played an equally important role in the daily and social life of the WUPR’s population, serving as the primary source of firewood for heating and building materials for reconstruction. However, they were mostly under the control of large owners. To address the forest problem, district administrations attempted to find a compromise by ordering the purchase of wood from large landowners or transferring certain areas of private forests for use by local rural communities for a fee. At the same time, cases of illegal logging of private forests were not uncommon. Individual instances were less threatening to the state of forests and public order, while collective ones led to the destruction of forestry. Local authorities documented and prohibited such cases but lacked the necessary means to deter them. Despite the government’s active measures, the population faced a shortage of firewood and timber for rebuilding their destroyed homes.

Despite the fact that the agrarian issue was never fully resolved during the existence of the “ZUNR”, some of the changes that occurred during this era were positively received by the population.

Keywords: Western Ukrainian People’s Republic, Rudkivsky district, land reform, renting estates, seed fund, forest management.

REFERENCES

- Chaikovskiy, Andrii. “Chorni riadky”, *Spohady. Lysty. Doslidzhennia*: U 3 t. Tom 1, uporiadkuvannya B. Z. Yakymovycha za uchastiu Z. T. Hren, O. V. Sedliara, Lviv, 2002, 207–274. (in Ukrainian)
- Chubaty, Mykola. “Derzhavnyi lad na Zakhidnii Oblasty Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky,” *Zapysky naukovohto tovarystva im. Shevchenka. T. 205: U poshukakh istorychnoi pravdy. Zbirnyk na poshanu Mykoly Chubatoho 1889-1975*, red. H. Luzhyskyi ta Ya. Padokh. Niu-York, Paryzh, Sidney, Toronto, 1987, 1–50. (in Ukrainian)
- Gazeta Lwowska*, 3 stycznia 1919. (in Polish)
- Hromadska dumka*, 4 bereznia 1919. (in Ukrainian)
- Korolko, Andrii. “Ukrainski povitovi rady Pokuttia periodu ZUNR: struktura i praktychna diialnist”, *Halychyna*, 25–26, (2014): 91–113. (in Ukrainian)
- Lutskiy, Myroslav. “Osnovy formuvannia i praktychna realizatsiia zemelnoho zakonodavstva ZUNR”, *Pravo i suspilstvo*, 5.2, (2014): 167–170. (in Ukrainian)
- Lytvyn, Mykola, Naumenko, Kim. *Istoriia ZUNR*. Lviv: OLIR, 1995. (in Ukrainian)
- Makarchuk, Stepan. *Ukrainska respublika halychan. Narysy pro ZUNR*. Lviv: Svit, 1997. (in Ukrainian)
- Malyk, Yaroslav. “Derzhavna ahrarna polityka Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky”, *Demokratychnye vriaduvannia. Naukovyi visnyk*, 2, (2008): 84–88. (in Ukrainian)
- Pavlyshyn, Oleh. “Orhanizatsiia tsyvilnoi vlady ZUNR u povitakh Halychyny (lystopad-hruden 1918 roku)”, *Ukraina moderna*, 2–3, (1999): 132–193. (in Ukrainian)
- Pavlyshyn, Oleh. “Pidhotovka ahrarnoi reformy v ZOUNR”, *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist i derzhavnist*, (Lviv, 2000), 6: 170–183. (in Ukrainian)
- Perepiska s chastnyimi litsami i drugimi po hozaystvennyim, finansovym i dr. voprosam, Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (dali – DALO), f. 1259, op. 1, spr. 12, 74 ark. (in Ukrainian)
- Perepiska s selsko-hozaystvennoy komissiey ob arende pomeschichih zemelnyih uchastkov, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 39, 3 ark. (in Ukrainian)
- Slyvka, Stepan. “Pravovyi mekhanizm realizatsii zemelnoi reformy u Zakhidnoukrainskii Narodnii Respublitsi”, *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna*, 2, (2014): 24–31. (in Ukrainian)
- Spiski krestyan nuzhdayuschihsia v semenah dlya posevov, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 76, ark. 4 (in Ukrainian)
- Svideniya pomeschikov i drugih lits o nalichii i sostoyanii ih lesov, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 47, ark. 30 (in Ukrainian)
- Svideniya selskih komissarov o nalichii u krestyan topliva i stroitel'nogo lesa, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 46, ark. 22 (in Ukrainian)
- Tsirkulyari, ukazaniya i rasporyadzhenniya Stanislavskogo sekretariata voennyih, vnutrennyih, zemelnyih, finansovyih del, sekretariata sudoproizvodstva, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 1, ark. 133 (in Ukrainian)
- Tymchenko, Roman. “Zemelna reforma ZUNR (ZOUNR) 1919 r.”, *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 15, (2012): 105–117. (in Ukrainian)

- Tyshchuk, Borys. *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika (1918-1923). Istoriiia derzhavy ta prava*. Lviv: Triada plus, 2004. (in Ukrainian)
- Vasiuta, Ivan. *Halytsko-volynske selo mizh svitovymy viinamy*. Lviv: Kameniar, 2010. (in Ukrainian)
- Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasti Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky*, 2 bereznia 1919. (in Ukrainian)
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy*. U 5 t., T. 1. “*Lystopadova 1918 r. natsionalno-demokratychna revoliutsiia. Proholoshennia ZUNR*”, uklad. O. Karpenko, K. Mytsan, Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001. (in Ukrainian)
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy*. U 5 t., T. 2. “*Derzhavotvorchi ta administratyvno - orhanizatsiini protsesy*”, uklad. O. Karpenko, K. Mytsan, Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001. (in Ukrainian)
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy*. U 5 t., T. 3, Kn. 1. “*Sotsialno-ekonomichni ta vyzvolni zmahannia*”, uklad. O. Karpenko, K. Mytsan, Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001. (in Ukrainian)
- Zakhidnoukrainska Narodna Respublika v dokumentakh i materialakh Naukovoï biblioteky Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka : albom-kataloh*, uporiad. Yu. Lysyi, M. Ilkiv-Svydnytskyi, Lviv : Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2018. (in Ukrainian)
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia*, kerivnyk avtorskoho kolektyvu ta vidpovidalnyi redactor Oleksandr Karpenko, Ivano-Frankivsk: Siversiia, 2001. (in Ukrainian)
- Zayavlenie krestyan s. Hlopchitsi o vozvrate im gromadskogo pastbischa, zahvachenogo pomeschikami v 1875 godu, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 64, 1 ark. (in russian)
- Zayavleniya zhiteley sel Rudkovskogo poveta o vyidache im razresheniya na poluchenie topliva i storoitelnogo lesa, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 21, 205 ark. (in russian)
- Zhaloby pomeschikov i ih upravlyayuschih na krazhu krestyanami pomeschichego lesa i drugogo imuschestva, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 15, 34 ark. (in russian)
- Zhalobyi naseleniia na selskikh komissarov i sluzhaschih Rudkovskogo povetovogo Komissariata za zloupotrebniiya ih sluzhebnyimi obyazannostyami, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 14, 37 ark. (in russian)